
SZÚCS TAMÁS

IZRAEL, PALESZTINA ÉS A VILÁGÖRÖKSÉGI BIZOTTSÁG 2011–2017

A 2010-es évek végére az Egyesült Államok és Izrael elhagyta az UNESCO-t. Annak ellenére, hogy az ENSZ oktatási, tudományos és kulturális szakosított szervezete – azon belül is a világörökségi program – az egész ENSZ ökoszisztéma legsikeresebb, emblematikus projektjévé vált. Ebben a tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy megmutassuk, milyen a világszervezeten belüli és azon kívüli okok vezettek oda, hogy elkerülhetetlenné váljon a kenyértörés.

Izrael – éppen a Jeruzsálem körüli konfliktusok miatt – későn, 1999-ben csatlakozott Világörökségi Egyezményhez,¹ és az UNESCO-val való kapcsolata mindvégig terhelt volt. Az 1999–2011 közti évtized azonban azt bizonyította, hogy lehetséges a konstruktív együttműködés, és a „politikamentes” ügyekben sikerek is elérhetők. Az azonban várható volt, hogy Palesztina felvétele nehezíteni fogja az együttműködést. Palesztinát 2011. október 30-án az UNESCO közgyűlése a szervezet teljes jogú tagjává választotta – egyedüliként az ENSZ szakosított szervezetek közül. 1989 óta minden évben felmerült a kérdés, de a Végrehajtó Tanács minden évben elnapolta a szavazást, nem terjesztette a Közgyűlés elé Palesztina ügyét. 2011-re a békefolyamat megfeneklése után a Palesztina felől érkező nyomás is nőtt, és a szervezeten belül is elegendő volt a támogatás. Wanner az USA és az UNESCO kapcsolatát elemző művében azt írja, 2011-re az egész szervezetben egyértelműen palesztinbarát hangulat uralkodott, és az Egyesült Államok képviselőivel is érzékeltették, hogy az „izraeli lobbisták bábjainak” tartják őket.² Az UNESCO szervezeti kultúrájában az „antiimperialista” hagyományok mélyen gyökeret vertek a hatvanas évek óta – és a harmadik világbeli delegátusok számára Palesztina sikeresen pozicionálta magát mint par excellence antikolonialista³ mozgalmat, ami biztosította a kétharmados többséget a Közgyűlésben. Támogató szavazatok azonban nem csak a Globális Délről érkeztek. A nyugati baloldalon egyre erősebb posztkoloniális narratíva⁴ ugyanis nyugaton is erősítette a palesztin ügy iránti szimpátiát. Ez magyarázhatja, hogy az Európai Unió sem alakított ki közös álláspontot, és a korszak sűrűsödő Izrael elítélő határozataihoz gyakran nyugati tagországok UNESCO-képviselői is csatlakoztak a későbbiekben is, olykor úgy, hogy ez saját kormányuk ellenérzését is kiváltotta.⁵ A Végrehajtó Tanács így annak ellenére is szavazásra bocsátotta a palesztin kérdést, hogy egyértelmű volt, ez az UNESCO

¹ Szűcs 2021.

² Wanner 2015: 57.

³ Jubeh 2019.

⁴ Winter 2014.

⁵ Ravid 2016.

legnagyobb pénzügyi válságához vezet. A szervezet költségvetésének 22%-át adó Egyesült Államok kormányát ugyanis törvény⁶ kötelezte,⁷ hogy Palesztina felvétele után vonja meg az anyagi támogatást az UNESCO-tól, és várható volt, hogy ezt a büdzsé 3%-át adó Izrael is megteszi. Ezt már a 2011-es költségvetési évvel kezdődően – Izraellel együtt – meg is tették. A Netanjahu-kormány ugyanakkor közvetlen politikai lépéseket is tett utána – visszatartva a Palesztin Hatóság adóbevételeit, és újabb 2000 telepes lakást engedélyezve.

Ezzel párhuzamosan ezekben az években Izrael geopolitikai helyzete is gyorsan változott: az Obama-kormányzat idején sosem látott mélységbe zuhant a bizalom a két kormány között. Az országon belül pedig folyamatos jelentős jobbra tolódás látszik:⁸ a kormányban helyet kaptak a vallásos-cionista csoportok, az a liberális baloldal pedig, amelynek képviselői megalapozták a békefolyamatot,⁹ és jelentős befolyást kaptak az örökséggpolitika alakításában is a kétezres évek elején, egyre inkább marginalizálódott.¹⁰ Ennek közvetlen hatása volt az örökséggpolitikára is, ahol ismét markánsan jelent meg a nemzeti agenda, amely a konfliktusok felvállalásával, illetve a tudatos konfliktuskereséssel párosult. 2010-ben hirdette meg Benjamin Netanjahu miniszterelnök a Nemzeti Örökség Programot, amely 150 helyszínt foglalt magába. A helyszínek kijelölése – kizárólag a bibliai kor, illetve a modern cionista betelepülés emlékei kaptak helyet köztük – és az erről döntő kormányülés utáni nyilatkozat is egyértelműsítette az örökséggpolitikában beállt változásokat.¹¹ Netanjahu kijelentette: „Létezésünk nem csak az Izraeli Védelmi Erőktől és a gazdasági teljesítőképességünktől függ, mélyen bele van ágyazódva a nemzeti érzésbe, amelyet átörökítünk a következő generációknak, és abba a képességünkbe, hogy igazoljuk kapcsolatunkat ezzel a földdel.” A 150 helyszínből kettő – a Pátriárkák Barlangja, illetve Ráhel sírja¹² – Cisjordániában fekszik, így jelölésük azonnal éles kritikákat váltott ki arab részről, amelyek eljutottak az UNESCO-ig is, ahol határozatot fogadtak el, amely szerint ez a két helyszín a palesztin örökség része.¹³ A változó politika jele lehetett az is, hogy Michael Turnert, aki még 2010-ben is a jordán és palesztin féllel egyeztetett Jeruzsálem¹⁴ ügyében, 2011-ben leváltották a Világörökségi Nemzeti Bizottság éléről. A hivatalos indoklás szerint lejárt a mandátuma; a Haaretz¹⁵ és a cikkben megszólaló Turner szerint is politikai okokból menesztették, egy későbbi – szintén a Haaretznek adott – interjúban pedig azt mondta, hogy „kormányzati

⁶ Foreign Appropriation Acts of 1990 and 1994 (PL 101-246 and PL 103-356)

⁷ Wanner 2015: 57.

⁸ Foreign Appropriation Acts of 1990 and 1994 (PL 101-246 and PL 103-356)

⁹ Rynhold 2007: 423.

¹⁰ Penslar 2006.

¹¹ Levinson 2010.

¹² Shragai 2010.

¹³ UNESCO 2010.

¹⁴ UNESCO 2010A.

¹⁵ Hasson-Dvir 2011.

politikusok kisebb körének” köszönheti elmozdítását.¹⁶ A cikk szerint a menesztés háttérében Shmuel Rabinowitz, a Nyugati Fal rabbija állt, aki szerint – a Haaretz úgy tudta – Turner „a Sátán maga”. Turner ezt az interjúban úgy kommentálta, hogy ő a szakmai elvárásokat szerette volna érvényesíteni a rabbinátussal szemben is. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Turner elképzelései ekkor már egyáltalán nem voltak párhuzamban a térség változó politikai hangulatával: írásaiból egyértelműen látszik, hogy ő Izrael örökségpolitikáját regionális együttműködésben képzelte el, Jordániával és a többi mediterrán arab országgal együtt.¹⁷ Az izraeli örökségpolitika „zsidó jellegének” hangsúlyozását – és ezáltal a diaszpóra zsidó örökségének felvállalt védelmét – nem tekintette feladatának.¹⁸ A jeruzsálemi világörökség ügyét viszont egyfajta konszenzusépítő békeprojektnek fogta fel – ami egyértelműen ellentétes volt már az ekkor a Waqf vezetésébe bekerülő iszlamisták és a jeruzsálemi városi tanácsban befolyással rendelkező vallásos cionista politikusok elképzeléseivel is.¹⁹ Hebron és Ráhel sírja izraeli örökséggé nyilvánítását pedig, amely – mint láttuk – a Netanjahu-kormány örökségpolitikájának egyik jelentős szimbolikus lépése volt, egyértelműen provokációnak tartotta.²⁰

Ugyanebben az interjúban említette, hogy egyeztetett a szakminisztérium vezetésével utódjáról, de végül nem az ő ajánlása alapján döntöttek. Turner utódja az izraeli Világörökségi Nemzeti Bizottság élén Arie Rahamimov lett. Rahamimov neves építész és várostervező, ugyanakkor Jeruzsálemmel kapcsolatos elképzelései szöges ellentétben voltak Turnerével: már évek óta dolgozott együtt vallásos-cionista szervezetekkel, és maga tervezett egy olyan kelet-jeruzsálemi építkezést, a Kedem Visitor Centert,²¹ amelyet a palesztinok és az UNESCO képviselői is elleneztek, mivel egyrészt palesztin lakóövezetet kellett elbontani hozzá, másrészt a tervezett épület magassága elérte volna a jeruzsálemi városfal magasságát.²² A terveket később – abban az időszakban, amikor Rahamimov volt a Nemzeti Bizottság vezetője – megváltoztatták, hogy megfeleljenek az előírásoknak, amivel meg is kapták az építési engedélyt,²³ de ettől függetlenül az arab fél ellenállása Rahamimov személyével szemben nem csökkent, kinevezését önmagában provokációnak tartották.²⁴ Rahamimov esetében már betartották a kétéves rotációt, amely Turner menesztésének is indokálul szolgált. 2014-től 2016-ig Elijahu Stern, a Ben Gurion Egyetem geográfus professzora lett a bizottság elnöke. 2016-tól

¹⁶ Dvir 2011.

¹⁷ A kulturális helyszínek közül regionális együttműködésben tervezte felterjeszteni az Omajjád palotákat, a keresztény kulturális utakat (Turner 2003: 11), a természeti helyszínek közül pedig a madárvonulási útvonalakat („Let the Dead Sea live”).

¹⁸ Turner 2003: 9.

¹⁹ Tatarsky 2013.

²⁰ Dvir 2011.

²¹ Lásd Rahamimoff Architects <https://www.raharc.com/projects> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

²² Galor 2017.

²³ Hasson 2012.

²⁴ Silver 2015.

Guy Kav-Venaki töltötte be a posztot, aki korábban a „*reporting és monitoring team*” vezetőjeként az SOC-jelentések²⁵ elkészítéséért is felelős volt. Ő a kilépés óta „*acting chair*”-ként határozza meg pozícióját. Sem Stern, sem Kav-Venaki nem rendelkezett azonban sem olyan politikai és médiakapcsolatokkal, sem olyan beágyazottsággal a nemzetközi örökségvédelmi közösségben, mint Turner vagy akár Rahamimov.

Míg a nemzeti bizottság munkája egyre inkább a napi technikai ügyek intézésre szorítkozott, az UNESCO-val való kapcsolattartás – ebbe beleértve a Világörökségi Bizottsággal való kapcsolatot is – egyre erősebben átpolitikálódott. 2014 után Izrael képviselőjét a Világörökségi Bizottságban az UNESCO-nagykövet Carmel Shama-Hacohen látta el, aki volt Likud-párti képviselőként politikai kiküldöttné számított. Sem örökségvédelmi vagy kultúrpolitikai szakmai háttérrel nem rendelkezett, mint Turner, sem olyan diplomáciai tapasztalattal, mint elődje az UNESCO-nagyköveti poszton, Nimrod Barkan, aki az oslói béketárgyalások izraeli delegációjában dolgozott korábban. A helyzet kettősségét jelzi ugyanakkor, hogy annak ellenre, hogy 2013-tól nemfizetés miatt Izrael elvesztette a szavazati jogát, ebben az időszakban mindkét felterjesztett jelölése sikeres volt, egyhangú szavazással került a világörökségi listára Bet Guvrim barlangrendszere (2014)²⁶ és Bet Seárim nekropolisza (2015).²⁷ Ez utóbbi azért is fontos, mert ez az első olyan izraeli helyszín, amelyik a posztbiblikus, rabbinikus zsidósághoz kapcsolódik – ami viszont tükrözi az Izraelen belül változó kulturális klímát is.²⁸ Azt ugyanakkor a helyszíni sajtóbeszámolók is megerősítik, hogy az izraeli küldöttségnek komoly diplomáciai munkájába került az egyhangú döntés elérése, és még a döntés előtti napokban sem voltak biztosak az eredményben.²⁹

A másik oldalon a Palesztin Hatóság már a teljes jogú tagság elérése előtt igyekezett kiépíteni a kapcsolatokat az UNESCO-val, és felkészült az „államszerű” működésre és a világörökségi jelölésekre. 2005-től nemzetközi segítséggel elkezdődött egy olyan regiszter összeállítása, amely alapot jelentett a későbbi várományosi listához.³⁰ 2011-ben pedig alig egy héttel Palesztina felvétele után az UNESCO-ba a Palesztin Hatóság már csatlakozott is a Világörökségi Egyezményhez. A gyors csatlakozás oka egyértelműen az, hogy a többi programmal ellentétben itt az épített örökség védelme közvetlenül érintette a területiális

²⁵ State of Conservation Report – az egyes helyszínek állagmegóvásáról, helyzetéről készülő periodikus jelentés a Világörökségi Bizottságnak.

²⁶ UNESCO 2014.

²⁷ UNESCO 2015.

²⁸ Frantzman 2017. A cikkben Revital Weiss, a Bet Seárim Nemzeti Park igazgatója azt mondja, személyesen kellett lobbiznia a nemzeti park felterjesztéséért, mert ugyan a várományosi listán volt, de a Nemzeti Bizottság mellőzte a dokumentáció kidolgozását. Szintén apró, de fontos hangsúlybéli eltolódás, hogy Deganja és Nahalal – az első kibuc és mosav – jelölésében 2011-ben Turner még „bizonytalan” volt, Kav-Venaki viszont 2017-ben már egyértelműen a megőrzendő emlékek közé sorolta azokat.

²⁹ Samuels 2014.

³⁰ De Cesari 2010: 304.

szuverenitás kérdését,³¹ vagyis az egyes épületek, helyszínek „palesztin örökséggé” nyilvánításával Palesztinának egyedül itt volt lehetősége a terület feletti szuverenitás demonstrálására a nemzetközi közösség előtt.³² A világörökségi kérdések fontosságát jelzi, hogy az ügyekkel a veterán PFSZ-es politikus Száeb Erekat, illetve gyakran maga Mahmúd Abbász foglalkozott, az UNESCO-ban elfogadtatott Izraelt elítélő határozatokat pedig egyértelműen politikai fegyverként és alkualapként kezelték.³³ A külföldi tanácsadók, akik a várományosi lista összeállításában is segítettek a Palesztin Hatóságot, elsőnek Betlehem, másodikként Jerikó jelölését javasolták, rendes eljárással.³⁴ Ez a két helyszín felel meg leginkább a globális örökségfogalom elvárásainak, világszerte ismertek, bibliai vonatkozásaik miatt a nyugati közönségnek is kontextusba helyezhetőek, ugyanakkor – ahogy ezt de Cesari is megállapítja – a palesztin nemzeti örökségfogalomban kevésbé relevánsak. Másrészt viszont a Palesztin Hatóság felügyelete alatt álló területen fekszenek, így jelölésük kevesebb politikai feszültséget vont volna maga után. Helyi NGO-k és politikusok ugyanakkor Battír (a palesztin szóhasználatban „Dél-Jeruzsálem”) és Hebron jelölését szerették volna elsőként látni, éppen azért, mert ezek a helyszínek felelnek meg első sorban azoknak a – politikai – céloknak, amelyeket a palesztin vezetés kitűzött.³⁵ A palesztin jelölések esetében a kezdetektől minden esetben ugyanaz a mintázat ismétlődött. A Palesztin Hatóság egy politikai döntést hozott, azt sürgősséggel igyekezett elfogadtatni a Világörökségi Bizottsággal, az ICOMOS³⁶ ezt indokolatlannak tartotta, majd a Világörökségi Bizottság az ICOMOS javaslata ellenére döntött. 2012-ben a palesztin vezetés kompromisszumos döntést hozott, a leginkább konszenzuális jelölést (Betlehem) vette előre, ugyanakkor Battírról külön határozatot fogadtatott el a bizottsági ülésen.³⁷ Betlehem esetében az OUV³⁸ nem volt kérdéses, de az ICOMOS nem látta indokoltnak a sürgősségi eljárást, valamint azt sem látta bizonyítottnak, hogy az állagromlásnak, amivel a sürgősséget indokolták, lenne kapcsolata az izraeli megszállással.³⁹ A helyszín ennek ellenére 2013-ban sürgősséggel került fel a listára. 2013-ban ismét felmerült Battír jelölése, azonban azt John Kerry akkori amerikai külügyminiszter kérésére, a béketárgyalások újraindításának ígérete fejében elnapolták – ami ismét jelzi, hogy egyértelműen politikai

³¹ Azarov–Sliman 2013.

³² Reuters 2011.

³³ Azarov–Sliman 2013.

³⁴ De Cesari 2010: 305.

³⁵ De Cesari 2010: 306.

³⁶ Műemlékek és Helyszínek Nemzetközi Bizottsága – 1965-ben létrehozott nemzetközi szakmai szervezet, egyik fő feladata tanácsadó testületként a Világörökségi Bizottság munkájának támogatása, a felterjesztett helyszínek értékelése.

³⁷ UNESCO 2012 Decision: 36 COM 11

³⁸ Outstanding Universal Value – kiemelkedő egyetemes érték. Megléte a fő kritériuma a világörökségi jelölésnek.

³⁹ ICOMOS 2012.

jelölésről volt szó.⁴⁰ 2014-ben azonban, még mielőtt végleg összeomlottak volna a tárgyalások, mégis benyújtották a jelölést, sürgősséggel.⁴¹ A jelölés célja egyértelmű volt – a világörökségi címmel igyekeztek elérni, hogy a falu környékén ne épüljön meg a biztonsági kerítés/fal, szimbolikus jelentőségét pedig emelte, hogy az elnevezésben „Dél-Jeruzsálemként” hivatkoztak rá, ami a Jeruzsálem feletti szuverenitás igényére utalt. A Haaretz akkori értesülései szerint az izraeli Külügyminisztérium megpróbálta megakadályozni a jelölést, de sikertelenül. Az ICOMOS egyik kritérium alapján sem találta megfelelőnek a jelölést.⁴² 2015-ben a Világörökségi Bizottság dohai ülésén az ICOMOS negatív ajánlását felülírták – az eredmény a bizottság történetének legszorosabb szavazása, 21 szavazatból 11 igennel került fel a világörökségi listára Battír. Az elfogadott végső szövegben nem történik utalás arra, hogy az ICOMOS nem látta érvényesülni az OUV-t. 2017 januárjában a Palesztin Hatóság ismét sürgősséggel nyújtotta be a Világörökségi Bizottsághoz Hebron dossziéját. Ahogy Battírba, ide sem engedték be az ICOMOS delegációját. Az ICOMOS ennek ellenére elkészítette véleményét, amelyben egyrésztől sérelmezik, hogy még a gyorsított eljárást is felgyorsították, és három hónap állt csak rendelkezésre a rendes mintegy másfél év helyett a véleményezésre, másrésztől a palesztin örökségvédelem által benyújtott anyagot minősítésre alkalmatlannak találták, amely sem az OUV-t, sem a veszélyeztetettséget nem tudja bizonyítani, viszont a helyszínt részrehajlóan mutatja be.⁴³ A Világörökségi Bizottság ülése Krakkóban, ahol a felvételekről szavaztak, botrányba fulladt.⁴⁴ Végül három nem – Lengyelország, Jamaika, Horvátország – és hat tartózkodás mellett 20 szavazattal került fel Hebron/al-Halil a világörökségi listára. Hogy a jelöléssel a Palesztin Hatóságnak alapvetően politikai céljai voltak, azt maga a palesztin külügyminiszter, Rijad al-Maliki ismerte el, mondván: „Ez a szavazás nagy győzelem Palesztina számára abban a harcban, amelyet a diplomácia minden frontján vív az izraeli és amerikai nyomás ellen.”⁴⁵

Eredetileg a Hebronról szóló szavazás után két héttel került volna sor az esedékes Jeruzsálem-határozatra, azonban palesztin kérésre korábbra hozták, így három nappal a Hebron-határozat előtt már elfogadták.⁴⁶ Ez sorban már a negyedik olyan

⁴⁰ Reuters – Associated Press 2013.

⁴¹ Ravid 2014.

⁴² A dokumentumban kiemelik, hogy nem történtek szisztematikus régészeti feltárások, amelyek igazolnák a felterjesztésben állítottakat, a jelenleg álló építmények túlnyomó többségben 20. századiak, az összehasonlító elemzésben többnyire kevésbé releváns kultúrtájakkal hasonlítják össze Battírt (Bali, Fülöp-szigetek), és teljes mértékben kihagyják a térségbeli (ti. izraeli) összehasonlításokat. A veszélyekkel kapcsolatban leírják, hogy a vasútépítésekkel kapcsolatban épülő kerítés – amelyről egyértelműen kiderült, hogy falnak nem nevezhető – valóban komoly vizuális szennyezést jelentene, de jelzik, hogy a bírósági eljárás miatt bizonytalan, hogy valaha is megépül-e. ICOMOS 2014.

⁴³ ICOMOS 2017.

⁴⁴ Ahren 2017.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

határozat volt, amelyben a Palesztin Hatóság álláspontja jelent meg markánsan. 2011-től, ahogy a Palesztin Hatóság, előbb megfigyelőként, utóbb mint teljes jogú tag formálisan is közvetlen befolyásoló tényező lett a jelentések összeállításánál, a legapróbb helyi vita is nagyon gyorsan a Világörökségi Bizottság elé került, amely immár a Jeruzsálem körüli ellentétek kivételésének egyik fő fóruma lett. A feszültség pedig a helyszínen folyamatosan nőtt, ahogy mindkét részről tovább erősödött a szimbolikus politizálásban a Jeruzsálem-kérdés fontossága. Zsidó részről jelentősen megerősödtek a vallásos cionista csoportok, amelyek demonstratív akciókat hajtottak végre a Templomhegyen. Ahogy a Knesszet Belügyi Bizottságában is megerősítették, a zsidó „ideológiai látogatók” száma ebben az időszakban többszörösére nőtt, és megindultak a jobboldali zsidó csoportok által szervezett zászlós felvonulások, amelyek kimondott célja az Óváros feletti szuverenitás kifejezése volt. A másik oldalon tovább nőtt a Hamász és az Északi Iszlám Mozgalom befolyása, és olyan férfi és női csoportok alakultak, amelyek kimondott célja az al-Aksza „megvédése a zsidóktól”.⁴⁷ A palesztin lakosság minden izraeli lépést – nem csak a vallásos cionisták demonstratív akcióit – úgy értelmezett, hogy az előkészítése a Templomhegy – hebroni mintára történő – megosztásának, így a korábban is gyenge bizalom a két fél között teljesen megszűnt.⁴⁸ Ez pedig érezte hatását az alapvetően bizalomerosztó céllal megalkotott Akciótervben is. Annak egyik fő célkitűzése a Templomhegyre felvezető, 2004-ben összeomlott feljáró helyettesítése volt egy végleges építménnyel. 2009-2010-ben rendszeres egyeztetések voltak az izraeli és a jordán hatóságok közt ez ügyben, és 2011. június 21-én megegyezés is született.⁴⁹ Ennek ellenére Jordánia egy héttel később a Világörökségi Bizottság ülésén – ahol a Palesztin Hatóság képviselője megfigyelőként már jelen volt – olyan határozattervezetet terjesztett elő, amelyben elítélik az izraeli terveket. Ezt 11 szavazattal el is fogadták, négy állam (Ausztrália, Svájc, Mexikó és Brazília) megjegyzésével, amelyben jelezték, hogy nem értenek egyet a szövegezéssel. Svédország és Észtország küldöttei kérték, hogy halasszák el a döntést, és hallgassák meg az izraeli felet is, de mindkét kérést leszavazta a bizottság. Nimrod Barkan, Izrael UNESCO-nagykövete úgy kommentálta az ügyet, hogy „a Jordánok végig hihetetlen módon hazudtak nekünk és az amerikaiaknak is, végig hazudtak, mert két kapura akartak játszani”.⁵⁰ 2012-ben, az első évben, amikor Palesztina már teljes jogú tagként vett részt az UNESCO munkájában, közvetítők – az ekkor a döntéshozatalban komoly lobbierővel rendelkező és általában együtt szavazó BRIC-országok⁵¹ – útján megegyezés született az Akcióterv és azon belül a Mugrabi-feljáró ügyének folytatásáról. Ennek keretében Izrael vállalta, hogy beenged Jeruzsálembe egy úgynevezett „*World Heritage Centre-ICCROM-ICOMOS Reactive Monitoring Mission*”,⁵² cserébe

⁴⁷ Reiter 2017: 101–104.

⁴⁸ Reiter 2017: 121.

⁴⁹ Mughrabi Gate Project.

⁵⁰ Harmann 2011.

⁵¹ Bertacchini-Liuzza-Meskell 2017: 11.

⁵² UNESCO Press 2014.

a palesztin fél az esedékes Izraelt elítélő határozatok elengedését vállalta. 2013 első felében – az Obama-adminisztráció közvetítésével – további megegyezések történtek Jeruzsálemmel kapcsolatban is, annak reményében, hogy újraindulhatnak a béketárgyalások. Ennek egyik eleme volt „Dél-Jeruzsálem” (Battír) világörökségi jelölésének említett visszavonása, a másik egy párizsi találkozó megszervezése a Mugrabi-feljáró ügyében. A küldöttségnek még a Világörökségi Bizottság soros ülése előtt kellett volna Jeruzsálembe utaznia, a delegáció útját azonban az izraeli Külügyminisztérium napokkal az indulás előtt lemondta. A hivatalos indoklás szerint azért, mert a palesztin külügyminiszter jelezte, hogy politikai tárgyalásokat szeretne folytatni, és a bizottságot is „tényfeltáró” delegációnak titulálta, Izrael viszont csak technikai, szakmai egyeztetést tartott volna elfogadhatónak. Ez a mintázat megfelel a két fél általános hozzáállásának az UNESCO-val fenntartott kapcsolatokban.⁵³ Ezzel a feljáró ügye lekerült a napirendről, a palesztin fél pedig ismét sürgette az Izraelt elítélő határozatokat. Három héttel később került sor a Világörökségi Bizottság ülésére Siem Reapben. Az ott elfogadott *state of conservation report*⁵⁴ az első, amelyben a palesztin delegáció is formálisan részt vett. A szövegezés még megfelel a korábbi éveknek, de a szövegből már látszik, hogy a korábbi együttműködés az UNESCO szervei és az izraeli hatóságok közt már nem működött zökkenőmentesen. Az UNESCO Iroda több az izraeli hatóságnak küldött megválaszolatlan levelet említ, illetve sajnálkozását fejezi ki az elmaradt delegáció miatt. Megállapítják, hogy nincs haladás a Mugrabi-feljáró ügyében sem. Az ülésen elfogadott határozat szövegezésen egyértelműen látszik, hogy a jordán–palesztin SOC-jelentés megállapításait tükrözi. A korábbinál sokkal hosszabb, részletesebb, és teljes bekezdéseket emel át a jordán–palesztin jelentésből a Világörökségi Bizottság testületi álláspotjaként.⁵⁵ Ezek között vannak olyanok, amelyek megegyeznek a Világörökségi Bizottság tevékenységével, és – elvben – az Óváros városképi egységét bontották volna meg, ilyen a villamosprojekt⁵⁶ (7. pont), a lanovkaprojekt (8. pont) vagy a Givati parkoló (9. pont) esetében az aggályok kifejezése. Árukladó azonban, hogy a Mugrabi-feljáró esetében a jordán terveket üdvözli a közös álláspont (19. pont), az izraeli tervekkel kapcsolatban viszont aggodalmát fejezi ki (15. pont). Bekerültek végül egyértelműen politikai megfogalmazású pontok is, mint pl. a 22., amely az intruzív régészeti ásatásokat említi, és a 23., amelyik az izraeli szélsőséges vallásos csoportok távoltartását követeli az al-Aksza mecsettől. 2014-ben mind a SOC-jelentés, mind a Világörökségi Bizottság határozata szinte szóról szóra megegyezik az előző évvel – a politikai jellegű követelés a zsidó csoportok al-Aksza mecsetből való kitiltására azonban előrébb került, immár a 8. pontban foglalkoztak vele. Fontos megemlíteni, hogy bár itt már igen kemény a szöveg hangvétele, annak alapvetően politikai tartalmát az is jelzi, hogy az izraeli féltől elvárt lépések elmaradása ellenére sem merül fel

⁵³ Fiske 2013.

⁵⁴ UNESCO SOC 2013.

⁵⁵ UNESCO 2013 Decision: 37 COM 7A.26.

⁵⁶ A jeruzsálemi villamossal nem csak városképi problémái voltak a palesztinoknak – a vonalak a telepes elővárosokat kötik össze a belvárossal. Lásd Sherwood 2011.

egyetlen esetben sem az a fajta szankcionálás, amelyet a Világörökségi Bizottság az örökségvédelmi elvek megsértése esetében tehet, vagyis a listáról való levétel.

2015-re ismét jelentősen megváltozott a szövegezés: az első érdemi pont (4.) már „az izraeli megszálló hatóságok” és „szélsőséges telepes csoportok” „ártalmas behatolását” említi, amivel gyakorlatilag visszatér az 1968–74-es korszak nyelvezetéhez. A további 5–14. pontok is a különböző palesztin sérelmek felsorolását tartalmazzák. Ebben az évben még az izraeli hatóságok is készítettek SOC-jelentést, ennek a megállapításai – a korábbiakkal ellentétben – már egyáltalán nem kerültek be a határozatba, noha a végleges anyag szövegezésén az utolsó pillanatban még enyhítettek is. Az UNESCO Végrehajtó Tanácsában minimális többséggel fogadták el a határozatot. 26 tagállam képviselője szavazott mellette, 25 tartózkodott, ellene az Egyesült Államok és Nagy-Britannia mellett Németország, Hollandia, Csehország és Észtország szavazott. Az izraeli Külügyminisztérium már másnap tiltakozott, Emmanuel Nahshon, a minisztérium szóvivője kijelentette, hogy „ez a ségymenteljes határozat az izraeli-palesztin konfliktust egy vallási összecsapássá szándékozik átalakítani, ami méltatlan az UNESCO-hoz”.⁵⁷ A 2016-os határozatok sem szövegezésben, sem tartalomban nem hoztak jelentős változást az előző évhez képest. Azok az elemek – a zsidó-keresztény megnevezések hiánya (a Templomhegyre kizárólag mint Haram al-Sharif/al-Aqsa, a Siratófalra kizárólag mint *al-Buraq Plaza* hivatkoznak), Izrael „megszálló hatalomként” való megnevezése stb. –, amelyek 2016-ban komoly nemzetközi sajtóvisszhangot váltottak ki, és megindították a folyamatot, amely végén Izrael és az Egyesült Államok ismét elhagyta az UNESCO-t, jórészt már a 2014-es, 2015-ös világörökségi bizottsági határozatokban is benne voltak. Az első 2016-os határozatot április 15-én fogadta el az UNESCO Végrehajtó Tanácsa. Ezúttal 33 igen, 6 nem szavazattal 17 tartózkodás mellett. Erre a határozatra már közvetlenül Benjamin Netanjahu miniszterelnök válaszolt: abszurdnak nevezve a határozatot, Izrael UNESCO-nagykövete Carmel Shama-Hacohen pedig kijelentette, hogy „ha az UNESCO tovább halad a lázítás, hazugság és terror útján, jelentéktelenné válik”. A következő – szövegében gyakorlatilag az előzőekkel azonos – határozatot júniusban a Világörökségi Bizottság isztambuli ülésén szerették volna elfogadtatni, erre azonban nem volt lehetőség, mert az ülés – az éppen akkor folyó törökországi puccskísérlés miatt – megszakadt. A határozatot így ismét az UNESCO Végrehajtó Tanácsa hozta meg október 13-án. 28 tartózkodás mellett 23 igen és 7 nem szavazattal fogadták el. A határozat visszahangja talán azért volt erősebb, mert a június és október közti időszakban az akkor még csak tervezett határozat megjelent a sajtóban.⁵⁸ A korábbi hasonló határozatokhoz képesti sokkal jelentősebb sajtófigyelmet és az ezzel kapcsolatos kritikákat az UNESCO vezetése is érzékelte, Irina Bokova főigazgató igyekezett elhatárolódni a határozattól, mondván „ha megtagadjuk, elrejtjük, vagy kitöröljük akár a zsidó, a keresztény vagy a muszlim hagyományokat, azzal éppen a helyszín integritását ássuk alá, éppen azokkal az értékekkel menve szembe, amelyek okot adtak arra, hogy Jeruzsálem a világörökség része

⁵⁷ AFP 2015.

⁵⁸ I24News 2016: 24.

legyen". Ezt a palesztin vezetés éles hangon ítélte el, mondván Irina Bokova azzal, hogy kritikát fogalmazott meg egy határozattal szemben, túllépte hatáskörét, és részese lett az „izraeli lejárató kampánynak” ahelyett, hogy – feladatának megfelelően – az Izraelt elítélő határozatoknak szerzett volna érvényt.⁵⁹ Bár a sajtó később Izrael és az Egyesült Államok kilépését közvetlenül ehhez a határozathoz kapcsolta, az valójában csak a Hebronról szóló bizottsági szavazás után történt meg – ismét egy jelentősen megváltozott geopolitikai környezetben. Bár a Trump-adminisztráció, akárcsak 1984-ben a Reagan-kormányzat, elsősorban az Izrael-ellenes határozatokkal indokolta a szervezet elhagyását, 2017-ben is felmerült, hogy ennek más okai is lehettek. Egyrészt a Trump-kormányzat általános ellenérzése a multilateralizmussal szemben, másrészt a költségvetési visszafogás igénye.⁶⁰ Izrael kormánya az amerikai bejelentés után jelentette be kilépési szándékát.

Az azonban, hogy ez a folyamat végbemehetett a Világörökségi Bizottságban – beleértve a palesztin és izraeli jelölések sorsát is –, nem kizárólag azon múlott, hogy Jeruzsálemben vagy a Közel-Keleten hogyan alakult a helyzet. Maga a Világörökségi Bizottság alakult át ezekben az években jelentősen, ami teret biztosított a politikai harcoknak. Mint láttuk, éppen Jeruzsálem esetében, már korábban is látszott, hogy az UNESCO-n belül sincs mindig egyetértés, és különböző csoportok, látásmódok kerülnek egymással szembe.⁶¹ A 2010-es évek azonban fordulatot hoztak e téren. A Világörökségi Bizottság alapvetően politikai testületté vált, és az évtized második felére teljesen elszakadt a tanácsadó testületektől. Ennek a folyamatnak ma már jelentős szakirodalma van – és hogy milyen drámai változást jelentett ez a világörökségi mozgalom életében, azt jól jelzi Lynn Meskell a témáról írott összefoglaló művének címe: *A future in ruins*.⁶² Az átpolitizálódás mindenképpen összefüggésben van azzal, hogy a világörökségi program a tízes évekre már egyértelműen az UNESCO, sőt az egész ENSZ legismertebb és legsikeresebb programja lett. A Világörökségi Bizottságon belüli csatározások, a helyszínek körüli viták így a korábbi évekkel összehasonlítva nagyságrendekkel nagyobb médiafigyelmet kaptak, ami jelentőségüket is megnövelte.⁶³ Ezzel párhuzamosan a világörökségi mozgalom egyfajta magas presztízsű „szépségversennyé” vált, amelyben egyre kevésbé a globális normák érvényesülése lett a fontos, inkább egyfajta nemzetek közötti verseny.⁶⁴ A versenyben viszont – gyakran az ICOMOS-t és az Irodát kritikákkal illetve Európa-centrikus gondolkodásukért – a különböző Európán kívüli régiók aktivitása nőtt meg jelentősen. Kelet-Ázsia (Kína, Dél-Korea) mellett a legdinamikusabb növekedés az új helyszínek számában és az általános világörökségi aktivitásban éppen az arab-muszlim országok körében volt megfigyelhető. Ezen a csoporton belül is a GCC-országok és Irán, illetve Törökország volt a legaktívabb.

⁵⁹ Wafa 2016.

⁶⁰ Beaumont 2017.

⁶¹ Labadi 2005: 90.

⁶² Meskell 2018.

⁶³ Askew 2010.

⁶⁴ Brumann–Meskell 2015: 29–30.

A jelenség mögött az elemzők egyértelműen az időszak geopolitikai változásait is látják.⁶⁵ Az Egyesült Államok ugyan 2003-ban visszatért az UNESCO-ba, de egyik programban – így a Világörökségi Bizottságban – sem volt különösebben aktív. Kína viszont komoly energiát fektetett saját kultúrájának reprezentációja mellett a vezető szerep átvételébe is, emellett pedig Irán, illetve Oroszország⁶⁶ is igyekezett jelentős szereplőként mutatkozni. Irina Bokova főigazgató visszaemlékezése szerint 2010-ben érezte ezt először, így 2011-től párbeszédet kezdeményezett a tagállamok és a tanácsadó testületek között. Ezt azonban később maga is csak részsikernek értékelte,⁶⁷ a szakma is ekkor figyelte fel a jelenségre, az első elemző cikk a 2011-es bizottsági ülésről jelent meg.⁶⁸ Francesco Bandarin, az UNESCO akkori főigazgató-helyettese már a Battírról szóló döntés után Dohában adott interjújában úgy jellemezte a helyzetet, hogy a bizottságban jelen levő politikusok ekkorra szakítottak teljes mértékben a szakmai szervezetekkel, és hagyták teljes mértékben figyelmen kívül az ajánlásokat.⁶⁹ Ugyanezt állapították meg a téma kutatói kvantitatív analízissel,⁷⁰ illetve az üléseken belüli interakciók elemzésével.⁷¹ A 2017-es bizottsági ülés – amelyen Hebronról döntöttek – komoly felháborodást váltott ki az ICOMOS-on belül is, amelyet a közösségi médiában hoztak nyilvánosságra.⁷² A bizottság ugyanis ezen az ülésen már rendszerszerűen írta felül a tanácsadó testületek javaslatait, és hagyta figyelmen kívül a szakmai véleményeket. Megfigyelhető, hogy ebben az évtizedben már jelentősen megváltozott az Izraelt támogató országok köre: az első Jeruzsálem-döntéseknél – 1981-82-ben – a hidegháborús erővonalak mentén történt a szavazás, és Izrael mellett csak az Egyesült Államok szavazott, és néhány nyugati ország tartózkodott, a köztes időszakban általában egyhangú döntések születtek, kerülték a komoly konfliktusokat, a 2010-es években viszont már nem egyértelműen a korábbi hidegháborús törésvonalak mentén alakultak a szavazások. Míg az Izraelt elítélő blokk nagyjából egységes volt – az arab-muszlim országok minden esetben koordináltan szavaztak, és ez egészült ki általában afrikai és latin-amerikai országokkal, Izrael támogatói jellemzően kisebb európai országok (Svédország, Svájc, Észtország stb.) voltak, amelyek delegátusai nemcsak Izrael esetében, de más döntéseknél is jobban ragaszkodtak volna az ICOMOS és az Iroda ajánlásaihoz, a „szakmaiság” és „politikamentesség” elveihez.⁷³ A komoly lobbierővel rendelkező nyugati tagországok (Németország, Franciaország, Olaszország), illetve

⁶⁵ Meskell 2014 States of Conservation, deliberately references the two “states” that now occupy critical yet oppositional nodes within UNESCO’s 1972 Convention and its conservation agenda. It recalls the State of Conservation (SOC: 228–230).

⁶⁶ Plets 2014.

⁶⁷ Oral Archive Bokova

⁶⁸ Meskell 2012: 145.

⁶⁹ Oral Archive Bandarin 2016.

⁷⁰ Bertacchini–Liuzza–Meskell 2017.

⁷¹ Meskell–Liuzza–Bertacchini–Saccone 2015.

⁷² A tiltakozók a Twitter #savecredibilityWHC hashtagjét használták.

⁷³ Bertacchini–Liuzza–Meskell 2017: 14.

a növekvő lobbierőt mutató BRIC-országok (Oroszország, Kína, India) rendszerint tartózkodtak az Izraelről tartott szavazásokon. Az arab államok ugyanakkor – a bizottsági interakciók és szavazások vizsgálata alapján is – abba a csoportba tartoztak, amely a legkevésbé volt összhangban a tanácsadó testületek ajánlásaival, és a legtöbb esetben szavaztak – összehangoltan – a szakmai szervezetek javaslatai ellen.⁷⁴ Francesco Bandarin 2018-as interjújában azt mondta, az UNESCO vezetése és az ICOMOS a végsőkig igyekezett elkerülni Hebron listára kerülését, mert úgy látták, hogy ezzel egy Jeruzsálemhez hasonló konfliktus nyílik meg, azonban eddigre már annyira eltávolodott egymástól a technokrata szakembergárda és a bizottság, hogy ez lehetetlen volt, a helyzetet pedig annyira rossznak tartotta, hogy úgy érezte, a teljes jelölési folyamatot át kell alakítani, annyira értelmetlenné vált a szakmai szervezetek tevékenysége.⁷⁵

Izrael és az Egyesült Államok 2017. október 12-én jelentették be hivatalosan kilépési szándékukat az UNESCO-ból, egy nappal később választották meg a marokkói zsidó ősökkel rendelkező, francia Audrey Azoulay-t főigazgatónak. Megválasztása meglepetésként hatott, mivel a legesélyesebbnek a katari jelöltet tartották. Azoulay első munkanapján már az izraeli kilépéssel foglalkozott – nyilatkozatában a tagállamokra hárítva a felelősséget,⁷⁶ ugyanakkor jelezve nyitottságát arra, hogy gesztusokat tegyen arra, hogy Izrael bent maradjon a szervezetben. A főigazgató és az Iroda részéről számos gesztusértékű lépésre sor is került. 2018 októberére az ENSZ-közgyűléssel egy időben antiszemitizmus-konferenciát hívtak össze, amelyen számítottak Benjamin Netanjahu izraeli miniszterelnök jelentlétére is. Azoulay 2018 első felében találkozott zsidó vezetőkkel, és arab országokban járva is hangsúlyozta a helyi zsidó örökség megőrzésének fontosságát. És bár ekkorra már a probléma jócskán túlnőtt a Világörökségi Bizottságon, annak súlyát jól jelzi, hogy a legfontosabb gesztus az volt, hogy Azoulay kérésére 2018-ban elnapolták az az évre esedékes Izrael-ellenes határozatot. Ez után 2018 júliusában már a jól értesült izraeli sajtó is úgy tudta, hogy Netanjahu komolyan mérlegeli, hogy visszavonja – vagy legalább is felfüggeszti – a kilépésről szóló döntést,⁷⁷ ezt javasolta az Izraeli Nemzetbiztonsági Intézet elemzése is, amely szerint a kilépés sokkal inkább szolgálta a Trump-kormányzat érdekeit, mint Izraelét.⁷⁸ Végül alig néhány nappal az antiszemitizmus-csúcs előtt jelezték hivatalosan, hogy Netanjahu nem vesz részt a csúcson, és – ezzel együtt – nem vonja vissza a kilépési szándékot sem.⁷⁹ Ennek okait a sajtó egyértelműen a megváltozott nemzetközi környezetben

⁷⁴ Bertacchini-Liuzza-Meskell 2017: 13.

⁷⁵ Oral Archive Bandarin 2018.

⁷⁶ In the face of disagreements among Member States, which lead to votes for which they are responsible, engaging fully in the work of UNESCO makes possible sustained dialogue, cooperation and partnerships that are more necessary than ever and that I committed to support when I took office. Azoulay Declaration.

⁷⁷ Ahren 2018.

⁷⁸ Hatuel-Radoshitzky é. n.

⁷⁹ Bassist 2018.

sejtette. Az Axios értesülései szerint már nyáron folytattak egyeztetéseket Donald Trump környezetével.⁸⁰ A témában Netanjahu az ENSZ-közgyűlés előtt Trump elnökkel folytatott személyes tárgyalást, Washingtonban pedig ekkor egyértelműen a multilateralizmus ellen foglaltak állást. Az izraeli kormánynak pedig láthatóan fontosabb volt az a gesztus, amelyet az Egyesült Államok kormánya tett Jeruzsálem ügyében, amikor oda telepítette át a nagykövetséget, mint az esetleges kapcsolat az UNESCO-val.

Hogy a változás nem volt teljes mértékű, azt bizonyítja, hogy 2019-ben végül elfogadták a 2018-ban elnapolt Jeruzsálem-határozatot, amely ugyan sokkal rövidebb, mint a 2014–2017-esek, de a szövegezése (Izrael mint „megszálló hatalom”) azoknak felel meg, a részleteket ugyanis a mellékletbe tették, ezzel „enyhítendő” a megfogalmazást. Ezzel szinte szóról szóra megegyező határozatot fogadtak el 2021-ben is. A Világörökségi Bizottság átpolitizálódása pedig tovább folytatódott: a tanácsadó testületek javaslatait továbbra is rendszerszerűen hagyják figyelmen kívül. (A 2021-es bizottsági ülésen volt delegátus, amelyik nyíltan közölte, hogy szerinte minden javasolt helyszínt fel kell venni a listára.) A szakértői szintű egyeztetés Jeruzsálem ügyében ugyanakkor továbbra is fennmaradt a párizsi Iroda és az IAA közt, amit a 2021-es *state of conservation report* bizonyít, ez ugyanis továbbra is folyamatos kapcsolattartásról számol be a két szervezet között.

Az viszont kérdéses, hogy ez azt is jelenti-e, hogy Izrael visszatérhet az UNESCO-ba. A geopolitikai környezet, amely mint láttuk, alapvetően befolyásolja Izrael és az UNESCO, azon belül is a Világörökségi Bizottság kapcsolatát, gyorsan változik. A Biden-kormányzat már jelezte, hogy valamilyen formában vissza kíván térni az UNESCO-ba. A 2021-es izraeli kormányváltás után sajtóértesülések szerint Washington nyomást is gyakorolt az új izraeli vezetésre, hogy vizsgálják felül a korábbi döntést, és térjenek vissza az UNESCO-ba. Emellett szólna, hogy több olyan ország, amelyek korábban az Izrael-ellenes határozatok benyújtói között voltak (Egyesült Arab Emírátságok, Szudán, Marokkó), azóta békét kötöttek Izraellel, a Palesztin Hatóság befolyása pedig jelentősen csökkent az arab világban. Ezzel összhangban nyilatkozta 2021 júniusában Jair Lapid külügyminiszter, hogy „Izrael sikeresebben képviselheti érdekeit”, ha a szervezetben belül van, mintha azon kívül.⁸¹ Szintén ezt erősítette meg a 2019-es júliusi bizottsági ülés egyetlen izraeli résztvevője – aki a Simon Wiesenthal Központ, és nem Izrael Állam képviselőjében volt jelen –, aki azt tapasztalta, hogy a „mérsékelt arab államok belefáradtak a palesztin követelésekbe”, „Jordánia tart arról, hogy a szaúdiak (akik jobb kapcsolatot ápolnak Izraellel) veszik át a jeruzsálemi szent helyek felügyeletét”, illetve hogy a bizottságban is megjelent a síita-szunnita ellentét.⁸² 2021 novemberében, újraválasztása után Azoulay is legfontosabb feladatának nevezte az Egyesült Államok és Izrael visszahívását a szervezetbe, azt állítva, hogy a szervezet „visszanyerte a komolyságát, csökkentve

⁸⁰ Ravid 2018.

⁸¹ TOI STAFF 2021.

⁸² Samuels 2019.

a politikai feszültséget”.⁸³ Ugyanakkor az izraeli Külügyminisztérium főigazgatója szerint egyelőre nincs terítéken a visszatérés.⁸⁴ 2022-re pedig, az orosz-ukrán háborúval olyan új törésvonalak jelentek meg az UNESCO-n, illetve a Világörökségi Bizottságon belül is, amelyek kérdésessé teszik a teljes szervezet jövőjét.

FORRÁSOK

- Azoulay Declaration: Declaration by UNESCO Director-General Audrey Azoulay on the withdrawal of Israel from the Organization. <https://en.unesco.org/news/declaration-unesco-director-general-audrey-azoulay-withdrawal-israel-organization>
- ICOMOS 2011: Addendum Evaluation of Nominations of Cultural and Mixed Properties to the World Heritage List. <https://whc.unesco.org/archive/2011/whc11-35com-inf8B1-Adde.pdf>
- ICOMOS 2012: Addendum Evaluations of Nominations of Cultural and Mixed Properties to the World Heritage List. <https://whc.unesco.org/archive/2012/whc12-36com-8B1infAdd2-en.pdf>
- ICOMOS 2014: Advisory Body Evaluation (ICOMOS). <https://whc.unesco.org/en/list/1492/documents/>
- ICOMOS 2017: Addendum Evaluations of Nominations of Cultural and Mixed Properties to the World Heritage List. <https://whc.unesco.org/archive/2017/whc17-41com-inf8B1-Add2-en.pdf>
- „Let the Dead Sea live” Concept Document : Moving Towards a Dead Sea Basin Biosphere Reserve and World Heritage Listings. https://old.ecopeaceme.org/wp-content/uploads/2020/10/publications_publ25_1.pdf
- The Mughrabi Gate Access Restoration Project. <https://www.mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/state/jerusalem/pages/the%20mughrabi%20gate%20access%20restoration%20project%20-%20feb%202007.aspx>
- Oral Archive – Bandarin 2016: Oral Archives of the World Heritage Convention: Francesco Bandarin 2016. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/francesco-bandarin>
- Oral Archive Bandarin 2018: Oral Archives of the World Heritage Convention: Francesco Bandarin 2018. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/francesco-bandarin-2018>
- Oral Archive – Bokova: Oral Archives of the World Heritage Convention: Irina Bokova. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/irina-bokova/>
- Oral Archives – Turner: Oral Archives of the World Heritage Convention: Michael Turner <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/michael-turner>
- Oral Archives – Wanner: Oral Archives of the World Heritage Convention: Raymond Wanner. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/raymond-wanner/>

⁸³ AFP 2021.

⁸⁴ Lazaroff 2021.

- Palestine Land Society: Tell el-Qadi Palestine land society. <https://www.plands.org/getattachment/c31e80b8-27c3-4d1b-8848-3d614b782c64/tell-el-qadi-dan>
- PUBLIC LAW: 101-246. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-104/pdf/STATUTE-104-Pg15.pdf>
- Rahamimoff Architects: Projects – Public Buildings. <https://www.raharc.com/public-buildings>
- UNESCO 2001a: Proceedings of the Doha Conference of Ulama on Islam and Cultural Heritage <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140834>
- UNESCO 2001b: WORLD HERITAGE COMMITTEE Twenty-fifth session. <https://whc.unesco.org/archive/2001/whc-01-conf208-24e.pdf>
- UNESCO 2003: WORLD HERITAGE COMMITTEE Twenty-seventh session. <https://whc.unesco.org/archive/2003/whc03-27com-24e.pdf>
- UNESCO 2004: WORLD HERITAGE COMMITTEE Twenty-eighth session Decision: 28 COM 15A.31. <https://whc.unesco.org/archive/2004/whc04-28com-26e.pdf>
- UNESCO 2005: WORLD HERITAGE COMMITTEE Twenty-ninth Session. <https://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-29com-22e.pdf>
- UNESCO SOC 2005: Old City of Jerusalem and its Walls Factors affecting the property in 2005. <https://whc.unesco.org/en/soc/1260>
- UNESCO 2006: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirtieth Session Decision 30 COM 8B.25 <https://whc.unesco.org/archive/2006/whc06-30com-19e.pdf>
- UNESCO 2007: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirty-first session 31 COM 7A.18 <https://whc.unesco.org/archive/2007/whc07-31com-24e.pdf>
- UNESCO Action Plan 2007: Action Plan for the Safeguarding of the Cultural Heritage of the Old City of Jerusalem http://i2ud.org/j/html3/israeli_occupation/UNESCO%20documents/Full%20UNESCO%20Plan.pdf
- UNESCO 2008: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirty-second session Decision: 32 COM 8B.57 <https://whc.unesco.org/archive/2008/whc08-32com-24reve.pdf>
- UNESCO SOC 2008: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2008. <https://whc.unesco.org/en/soc/805>
- UNESCO SOC 2009: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2009. <https://whc.unesco.org/en/soc/621>
- UNESCO 2010: <https://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/8F8CBDCA74D7D20385257721007157CF>
- UNESCO 2010a: Director-General calls for cooperation regarding the preservation of the Old City of Jerusalem. <https://whc.unesco.org/fr/actualites/671>
- UNESCO SOC 2010: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2010. <https://whc.unesco.org/en/soc/454>
- UNESCO 2011: World Heritage Committee Thirty-fifth session Decision: 35 COM 7A.22. <https://whc.unesco.org/archive/2011/whc11-35com-20e.pdf>
- UNESCO 2012: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirty-sixth session Decision 36 COM 8B.13. <https://whc.unesco.org/archive/2012/whc12-36com-19e.pdf>

UNESCO 2013: <https://whc.unesco.org/en/decisions/5003>

UNESCO SOC 2013: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2013 <https://whc.unesco.org/en/soc/1997>

UNESCO Jerusalem: Jerusalem* <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1483/>

UNESCO 2014: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirty-eighth session Decision: 38 COM 8B.34. <https://whc.unesco.org/archive/2014/whc14-38com-16en.pdf>

UNESCO Press 2014: UNESCO's latest decisions on Jerusalem. <https://emekshaveh.org/en/unescos-latest-decisions-on-jerusalem-november-2014-update/>

UNESCO 2015: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirty-ninth session Decision: 39 COM 8B.27. <https://whc.unesco.org/archive/2015/whc15-39com-8B-en.pdf>

FELHASZNÁLT IRODALOM

AFP 2015: Israel slams UNESCO decision declaring Jewish holy sites as Muslim. *i24News* 2015. 22 <https://www.i24news.tv/en/news/israel/diplomacy-defense/89767-151021-unesco-approves-arab-resolution-criticizing-israel> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

AFP 2021: France's Azoulay re-elected to head UNESCO as it seeks to woo back Israel, US. *Times of Israel* 2021. 09 <https://www.timesofisrael.com/frances-azoulay-re-elected-to-head-unesco-as-it-seeks-to-woo-back-israel-us/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Ahren, Raphael 2017: At stormy meet, UNESCO declares Hebron an endangered Palestinian site. *Times of Israel* 2017. 07 <https://www.timesofisrael.com/unesco-votes-to-declare-hebron-an-endangered-site/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Ahren, Raphael 2018: PM was to attend UNESCO anti-Semitism event, backed out because of US. *Times of Israel* 2018. 29 <https://www.timesofisrael.com/pm-was-to-attend-unesco-anti-semitism-event-backed-out-because-of-us-report/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Askew, Marc 2010: The magic list of global status: UNESCO, World Heritage and the agendas of states.

Azarov, Valentina – Sliman Nidal 2013: Activating Palestine's UNESCO membership.

Bassist, Rina 2018: What's behind Netanyahu's absence from UNESCO conference? *Al-Monitor* 2018. 28 <https://www.al-monitor.com/originals/2018/09/israel-france-unesco-benjamin-netanyahu-audrey-azoulay-un.html> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Beaumont, Peter 2017: Unesco: Israel joins US in quitting UN heritage agency over „anti-Israel bias”. *The Guardian* 2017. 12 <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/12/us-withdraw-unesco-december-united-nations> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Berman, Yonatan 2022: Political Cleavages and Social Inequalities: A Study of Fifty Democracies, 1948–2020. In: Gethin Amory – Martínez-Toledano Clara – Piketty Thomas (szerk.): Harvard University Press, 568–586. doi: 10.4159/9780674269910-019.

- Bertacchini, Enrico – Liuzza, Claudia – Meskell, Lynn 2017: Shifting the balance of power in the UNESCO World Heritage Committee: an empirical assessment. *International Journal of Cultural Policy* (23.) 3. 331–351. doi: 10.1080/10286632.2015.1048243.
- Brumann, C. – Meskell, Lynn 2015: UNESCO and new world orders.
- De Cesari, Chiara 2010: World heritage and mosaic universalism: A view from Palestine. *Journal of Social Archaeology* (10.) 3. 299–324.
- Dvir, Noam 2011: The High Price of Preservation. *Haaretz* 2011. 01 <https://www.haaretz.com/1.5024640> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Fiske, Gavriel 2013: UNESCO visit to Jerusalem canceled by Israel. *Times of Israel* 2013. 20 <https://www.timesofisrael.com/unesco-visit-to-jerusalem-canceled-by-israel/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Frantzman, Seth J. 2017: World heritage, Israeli style. *Jerusalem Post* 2017. 30 <https://www.jpost.com/magazine/world-heritage-israeli-style-504991> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Galor, Katharina 2017: Jerusalem. *Review of Middle East Studies* (51.) 2. 203–213.
- Harmann, Danna 2011: Israel Furious With Jordan Over Condemnation of Jerusalem's Old City Renovation. *Haaretz* 2011. 28 <https://www.haaretz.com/1.5024022> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Hasson, Nir 2012: Israel Approves New East Jerusalem Visitors' Compound, Razes Palestinian Community Center. *Haaretz* 2012. 13 <https://www.haaretz.com/1.5185218> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Hasson, Nir – Dvir Noam 2011: Israeli UNESCO Head Ousted for Preserving Heritage Sites. *Haaretz* 2011. 25 <https://www.haaretz.com/1.5016146> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Hatuel-Radoshitzky, Michal (é. n.): INSS Insight No. 1012, January 14, 2018 The UN Aftermath of President Trump's Announcement on Jerusalem.
- i24News 2016: Israeli PM slams UNESCO motion denying Jewish ties to Temple Mount, Western Wall. *i24News* 2016. 16 <https://www.i24news.tv/en/news/israel/diplomacy-defense/110027-160416-israeli-pm-slams-unesco-motion-denying-jewish-ties-to-temple-mount-western-wall> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Jubeh, Nazmi 2019: Palestinian Identity and Cultural Heritage. 205–231.
- Labadi Sophia 2005: A review of the Global Strategy for a balanced, representative and credible World Heritage List 1994–2004. *Conservation and Management of Archaeological Sites* (7.) 2. 89–102. doi: 10.1179/135050305793137477.
- Lazaroff, Tovah 2021: Israel not returning to UNESCO now, FM director-general says. *Jerusalem Post* 2021. 23.
- Levinson, Chaim 2010: Netanyahu: West Bank Sites Added to National Heritage List. *Haaretz* 2010. 21 <https://www.haaretz.com/1.5050575> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Meskell, L. – Liuzza, C. – Bertacchini, E. – Saccone, D. 2015: Multilateralism and UNESCO World Heritage: decision-making, States Parties and political processes. *International Journal of Heritage Studies* (21.) 5. 423–440. doi: 10.1080/13527258.2014.945614.

- Meskel, Lynn 2012: The rush to inscribe: Reflections on the 35th Session of the World Heritage Committee, UNESCO Paris, 2011. *Journal of Field Archaeology* (37.) 2. 145–151.
- Meskel, Lynn 2014: States of Conservation: Protection, Politics, and Pacting within UNESCO's World Heritage Committee. *Anthropological Quarterly* (87.) 1. 217–243.
- Penslar, Derek 2006: *Israel in History: The Jewish State in Comparative Perspective (1st ed.)*. Routledge. 1. kiadás. <https://doi.org/10.4324/9780203961179> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Plets, Gertjan 2014: Ethno-nationalism, asymmetric federalism and Soviet perceptions of the past: (World) heritage activism in the Russian Federation. *Journal of Social Archaeology* (15.) 67–93. doi: 10.1177/1469605314555601.
- Ravid, Barak 2014: Palestinians Renew Call for UN World Heritage Status for West Bank Village. *Haaretz* 2014. 13 <https://www.haaretz.com/.premium-pa-asks-unesco-to-protect-w-bank-village-1.5322135> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Ravid, Barak 2016: France's Hollande: Support of UNESCO Temple Mount Resolution Was a „Misunderstanding”. *Haaretz* 2016. 14 <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-hollande-backtracks-on-support-of-unesco-temple-mount-resolution-1.5383098> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Ravid, Barak 2018: Israel might not withdraw from UNESCO after all. *Axios* 2018. 08 <https://www.axios.com/2018/08/08/israel-might-not-withdraw-from-unesco-netanyahu> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Reiter, Yitzhak 2017: *The eroding status-quo : power struggles on The Temple Mount*. (Jerusalem Institute for Policy Research 486.) Jerusalem : Jerusalem Institute for Policy Research Mamaroneck, NY : Multieducator, Jerusalem. https://jerusalemstitute.org.il/wp-content/uploads/2019/06/PUB_ERODING-STATUSQUO-2017_eng.pdf – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Reuters 2011: PA minister: Palestinians to push heritage agenda at UNESCO. *Jerusalem Post* 2011. 10 <https://www.jpost.com/Breaking-News/PA-minister-Palestinians-to-push-heritage-agenda-at-UNESCO> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Reuters – Associated Press 2013: Palestinians Shelve Bid to Have West Bank Village Recognized as UN Heritage Site. *Haaretz* 2013. 06 <https://www.haaretz.com/pa-ends-bid-for-village-s-unesco-listing-1.5286944> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Rynhold, Jonathan 2007: Cultural Shift and Foreign Policy Change: Israel and the Making of the Oslo Accords. *Cooperation and Conflict* (42.) 4. 419–440.
- Samuels, Shimon 2014: From Beitar to Jerusalem at the UNESCO World Heritage Committee in Qatar. *Jerusalem Post* 2014. 25 <https://www.jpost.com/opinion/op-ed-contributors/from-beitar-to-jerusalem-at-the-unesco-world-heritage-committee-in-qatar-360571> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Samuels, Shimon 2019: UNESCO World Heritage Committee – Azerbaijan restrains Palestinian mayhem. *Jerusalem Post* 2019. 11 <https://www.jpost.com/opinion/unesco-world-heritage-committee-azerbaijan-restrains-palestinian-mayhem-595394> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

- Sherwood, Harriette 2011: Jerusalem's long-awaited light railway splits opinion. *Guardian* 2011. 17 <https://www.theguardian.com/world/2011/aug/17/jerusalem-light-railway-opinion> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Shragai, Nadav 2010: Until 1996, nobody called Rachel's Tomb a mosque. *Jerusalem Post* 2010. 08 <https://www.jpost.com/israel/until-1996-nobody-called-rachels-tomb-a-mosque> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Silver, Charlotte 2015: Claiming to preserve Jerusalem, Israeli archaeologists wreck Palestinian heritage. *The Electronic Intifada* 2015. 04 <https://electronicintifada.net/content/claiming-preserve-jerusalem-israeli-archaeologists-wreck-palestinian-heritage/14579> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Szűcs Tamás 2021: A Jeruzsálem-kérdés, az UNESCO és a globális örökségpolitika 1968–1999. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio historiae* (48.) 69–90.
- Tatarsky, Aviv 2013: The Old City Master Plan (TPS 13538): From Professional Planning to Political Execution. Ir Amim. <https://www.ir-amim.org.il/sites/default/files/Old%20City%20Master%20Plan.pdf> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- TOI STAFF 2021: Lapid said weighing Israel's return to UNESCO, over 2 years after it left. *Times of Israel* 2021. 29 <https://www.timesofisrael.com/lapid-said-weighing-israels-return-to-unesco-over-2-years-after-it-left/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Turner, Michael 2003: WORLD HERITAGE IN ISRAEL THE TENTATIVE LIST – PREPARATION & PROCESS. https://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/02125A85-CE49-449F-BC1C-19E2C39D4C13/61123/Turner_eng1.pdf – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Wafa 2016: Foreign Minister Malki says UNESCO director's position unacceptable. *Wafa* 2016. 15.
- Wanner, R. E. 2015: Unesco's Origins, Achievements, Problems and Promise: An Inside/Outside Perspective from the Us. (CERC monograph series in comparative and international education and development.). Hong Kong. <https://books.google.hu/books?id=qYdJjwEACAAJ> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Winter, Tim 2014: Heritage studies and the privileging of theory. *International Journal of Heritage Studies* (20.) doi: 10.1080/13527258.2013.798671.